

Зустріч із природознавцем, філософом і публіцистом Миколою Данилевським (1822–1885), поза сумнівом, належить до найсвітліших подій у житті Тараса Шевченка часів його перебування в Новопетровському укріпленні. Недарма біографи великого поета ніколи не забували про цей епізод. Іще Олександр Кониський у своїй відомій книзі «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» писав: «Великою втіхою Шевченкові під оту тяжку годину стали листи приятелів його. Найпаче листування з Броніславом Залеським, присилка йому книжок приятелями, а більш за все приїзд – хоч на короткий час – з експедицією Бера молодого ученого українця Данилевського^{*}. Данилевський вельми сподобався Тарасові. “Така людина, як Данилевський, – писав він 9 жовтня р. 1854 до Залеського, – в нашій пустині може закрутити і не мою голову. Доки він тут був, я майже не розлучався з ним. Він своїм перебуванням нагадував мені, самотньому, минулі дні прекрасні. Я був з ним щасливий, тим-то й не писав довго до тебе”» [13, с. 117]. Залеський теж був знайомий із Данилевським. Якраз перед цитованими Кониським словами в листі Шевченка сказано таке: «Мало не рівночасно з листом твоїм прибула до нас і експедиція Бера, а в оцій експедиції (як я тобі вчорік писав) є також твій знайомий М. Данилевський (він пам’ятає [тебе] й кланяється тобі)...» [25, с. 104]. А далі Кониський продовжує цитату з цього ж таки Шевченкового листа: «Ти, яко щирий друг, вибачиш мені, і серце твоє зрадіє з моїх коротких радощів. Данилевський тепер поїхав на якийсь час до устя Емби, а я користуюся з того і пишу до тебе^{**}. Але все те, що я бажав би написати до тебе про М. Данилевського, не помістилося б і на 24 аркушах паперу. Тим-то скажу тільки, що він усіма сторо-

* Рід Миколи Данилевського має українське коріння [20, с. 272].

** Точніше: «пишу панеґірик прекрасному розумові й серцю М[иколи] Д[анилевського]» [25, с. 104–105].

нами людина прекрасна! От тільки шкода, що він людина учена, а то був би з його суцільний поет» [13, с. 117]. Після цього Кониський переходить до трохи пізнішого Шевченкового листа. «Коли потім восени, – каже він, – експедиція покинула Новопетровськ, Шевченко знов вертається до згадок про Данилевського і знов пише про нього до Залеського. «Він, Данилевський, пробув тут два місяці. За сей час я найщиріш з ним сприятелювався, нещодавно (лист писаний 8 / 20 листопада) поїхав він до Астрахані, а я, провівши його, трохи не здурів. Вперше на своїм віку я зазнаю такого почуття. Ніколи самотність не здавалася мені такою суворою, як тепер, і лист твій прийшов до мене так в пору, що я не тямлю, як і дякувати тобі за його. Приймавши його, я почав приходити до пам'яті, почав думати. Правда, думи мої невеселі, а все ж таки думи. Кажеш ти, що ти при звичаївся до свого кутка, так думав і я, доки в моїй широкій тюрмі не показався чоловік розумний і благородний. Але ж показався на те тільки, щоб збентежити мою бідну дріманну душу» [13, с. 117]. Кониський уриває цитату, хоч далі йдуть дуже важливі слова: «...а все-таки я йому [Данилевському] вдячний і глибоко вдячний» [25, с. 109].

Слід підкреслити, що мало про кого з людей наш поет говорив із таким захватом, як про Миколу Данилевського. Він познайомився з ним приблизно за рік до того, як писав цитовані Кониським листи. А історія їхнього знайомства така. Улітку 1849 року, коли Шевченко плавав Аральським морем у складі описової експедиції капітан-лейтенанта Олексія Бутакова [35], Данилевський був заарештований у зв'язку зі справою Михайла Буташевича-Петрашевського та його гуртка й кинутий на сотню днів до Петропавлівської фортеці. Слідча комісія, зрештою, звільнила його від суду, але він був висланий із Санкт-Петербурга, спершу у Вологду, а згодом, 3 листопада 1852 року, за клопотанням графа Василя Перовського, переведений у Самару, в канцелярію місцевого губернатора [27, с. VII–VIII]. Для Данилевського це був час великих випробувань. Його дуже пригнічувало заслання, а 10 липня 1853 року померла від холери дружина Віра Миколаївна Беклемішева. За словами самого Данилевського, це було «найбільше горе в його житті, і цілий рік він тяжко боровся з відчаєм» [27, с. VIII]. Справжнім порятунком стало для нього те, що великий природознавець Карл Ернст фон Бер добився дозволу взяти його у свою каспійську експедицію. Більше того, як стверджує Борис Райков, уже невдовзі Данилевський став головним співробітником Бера в цій експедиції [26, с. 237].

Каспійська експедиція академіка фон Бера прибула з Астрахані в Новопетровське укріплення 20 вересня 1853 року на пароплаві

«Ленкорань» [26, с. 240] *. І, судячи з усього, Данилевський та Шевченко відразу ж припали до душі один одному. Принаймні в січні 1854 року поет писав Броніславу Залеському: «Хотілося мені відвідати Ханга-Бабу ** з Д[анилевським], і Д[анилевському] теж хотілось, але фон Бер такий акуратний німець, якого й у серці Німеччини рідко зустрінуги можна; три дні, каже, буду на Мангишлаку, себто в Новопетровському форті; сказав, як одрізав – просто гірше всякого німця» [25, с. 92]. Варто при тому пам'ятати, що Шевченкові було добре на Ханга-Бабі або самому, або зі своїми сердечними приятелями. Та на цей раз поспілкуватися з Данилевським не судилось. Академік фон Бер справді планував побути в Новопетровському укріпленні зовсім недовго. Щоправда, у нього заболіла нога, тому експедиція пробула тут не «три дні», а майже два тижні [26, с. 241]. Данилевський часу не марнував. Поки Бер одужував, він разом з Олександром Шульцем із ризиком для життя відвідав на човні «тюленьчі острови», що були за 35 км від Мангишлаку, і повернувся звідти аж 2 жовтня [26, с. 241]. А вже наступного дня експедиція Бера вирушила з Новопетровського укріплення назад в Астрахань.

Отже, Данилевський і Шевченко вперше потисли один одному руки, мабуть, 20 чи 21 вересня 1853 року. Але можна не сумніватися в тому, що вони чули один про одного значно раніше. Шевченкові могли розповідати про Данилевського члени гуртка Буташевича-Петрашевського, зокрема Микола Момбеллі, якого поет зустрічав у 1844–1845 роках у Санкт-Петербурзі на вечорах у Євгена Гребінки [21, с. 175], Олексій Макшеев, котрий став добрим приятелем поета під час аральської описової експедиції [17], Олександр Хаников, з яким Шевченко познайомився в Орській фортеці у червні–вересні 1850 року [1]. Міг щось розказати про Данилевського й Залеський. А Данилевський, своєю чергою, напевно знав про Шевченка від людей із того ж таки кола Буташевича-Петрашевського. Відомо, що у своїх революційних планах петрашевці розраховували на істотну підтримку національних окраїн Російської імперії. Іван Ліпранді, який тривалий час стежив через свого агента за гуртком Буташевича-Петрашевського, у доповідній записці від 17 серпня 1849 року спеціально підкреслив, що учасники гуртка обговорювали питання, «як діяти на Кавказі, в Сибіру, в Остзейських губерніях, у Фінляндії, в Польщі, у Малоросії (де, як вони гадали, вже є розворушення думок від зерен, кинутих твора-

* За іншими даними – 21 вересня [28, с. 287; 12, с. 368].

** Урочище, розташоване за 30 км на схід від Новопетровського укріплення. Тут були джерела прісної води й росли дерева. Шевченко дуже любив цю місцину й не раз її малював [31].

ми Шевченка і т. д.)» [11, с. 77]. Та, певно, ще більше Данилевський чув про Шевченка від свого доброго знайомого Миколи Головка, який покінчив життя самогубством 16 червня 1850 року *.

Сталося це так. 22 квітня 1850 року прапорщик 3-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу Микола Ісаєв доповів командирові корпусу генералу від інфантерії Володимиру Обручову, що рядовий Тарас Шевченко порушує монаршу волю, ходячи в цивільному вбранні, живучи на приватній квартирі й займаючись малюванням. Шевченка заарештували. Під час трусу в нього були вилучені й папери. 9 червня 1850 року III відділ одержав щодо них довідку, в якій, зокрема, зазначалося: «На особливу увагу заслуговує такий вираз із листа чиновника Оренбурзької комісії Левицького **, який перебуває тут у відпустці: “багато є тут наших... поки що знаю одного, це Головка, магістр Харківського університету; він співробітник деяких журналів і дуже розумний чоловік, шкода тільки, якщо своєю правдивістю він наробить того, що його зашлють куди-небудь... Головка каже, що хоч вас (тобто Шевченка) не стало, та на ваше місце є до 1000 людей, готових стояти за все те, про що ви говорили...”» [29, с. 197; пор.: 15, с. 63]. На цьому документі начальник III відділу граф Олексій Орлов написав таку резолюцію: «Головка й Левицького арештувати з паперами» [29, с. 198]. А 13 червня III відділ підготував для імператора довідку «О коллежском секретаре Левицком и магистре Головка» з проханням дозволити арешт їх обох. Микола I такий дозвіл дав. Але коли 16 червня на квартиру до Головка прибули полковник корпусу жандармів Олександр Левенталь і квартальний наглядач Столяров, то Головка спершу невлучно вистрелив у Левенталья, а потім застрелився сам. Певна річ, III відділ зробив усе можливе, щоб з'ясувати причини «столь необыкновенного события», розпитуючи про Головка всіх, хто міг щось про нього знати. Одним із них і став Микола Данилевський. 23 червня граф Орлов доповідав імператорові «по делу о Головке, Левицком и Шевченке»: «...Студент С.-Петербургского университета Данилевский, якого перед тим викликали на допити в справі Буташевича-Петрашевського і який, прагнучи довести, що він не тільки не має шкідливих думок, але й готовий допомагати урядові в розслідуванні, сам прибув до 3-го відділу й розповів про все, що знає; його свідчення багато чого пояснили в характері Головка» [29, с. 202].

Ось так життєві лінії Шевченка й Данилевського переплелися іще до їхнього знайомства у двадцятих числах вересня 1863 року. Щоправда, повторю, це знайомство було дуже нетривале – всього

* Про Миколу Головка див.: 34.

** Про Сергія Левицького див.: 14.

кілька днів. А 13 серпня 1854 року експедиція академіка фон Бера знову прибула до Новопетровського укріплення. Цього разу вона працювала тут майже два місяці – аж до 24 вересня [28, с. 288; 12]. От саме в цей час Шевченко й Данилевський стали нерозлучними друзями [9; 20].

Але що так привабляло Шевченка в Данилевському? Риси характеру? Мабуть, так, адже Данилевський був дуже світлою людиною, «такою ясною, чистою, чужою злу й найменшій фальші, що не любити його було неможливо...» [27, с. XVI]. Свою роль могла відіграти й спільність доль. Крім того, у них було чимало спільних знайомих. Усе це так, але ми не знаємо головного: про що говорили між собою ці люди, тобто що їх єдило духовно? Шевченко, на жаль, так і не написав про Данилевського оті згадані в листі до Залеського «24 аркуші». І Данилевський нічого про це не казав. Тож історики літератури змушені відбуватись переважно загальниками. Наприклад, Павло Зайцев у своїй книзі «Життя Тараса Шевченка» зазначив лиш таке: «З членом експедиції Бера, видатним природознавцем, економістом і публіцистом М. Данилевським [Шевченко] зблизився і слів не мав, щоб описати Залеському, скільки задоволення й радощів дала йому зустріч із таким співбесідником, як Данилевський» [10, с. 277; пор.: 32, с. 272; 33, с. 11]. Рецензуючи книжку Зайцева, Євген Маланюк спеціально наголосив, що Данилевський, «пізніший автор “Росії і Європи”, був одним з найбільших історіософів світу, автор теорії органічності культур, циклічності історичних процесів і т. і., з якого (це майже встановлений факт) черпав О. Шпенглер більш як півстоліття пізніше... Шевченко мав з ним вести розмови систематично і на протязі не малого часу. Це – факт немаловажний для характеристики обох» [19, с. 49]. Так, немаловажний. От тільки в чому він полягає?

Певна річ, окреслити бодай тематику розмов Шевченка з Данилевським дуже непросто. Справа ускладнюється ще й тим, що реценсія ідей Данилевського в українській традиції, здається, взагалі не вивчена [див.: 5]. Я можу пригадати хіба що драгоманівські «Чудацькі думки про українську національну справу». Драгоманов, який на відміну від Данилевського був свято переконаний у тому, що «різниця між східною й західною цивілізацією ніколи не була велика по суті» [7, с. 328], цілком негативно поставився до книги «Росія і Європа». Мовляв, на сьогодні в росіян «старий гегельянсько-московський націоналістичний світогляд дуже підкопаний і систематично проявив себе недавно тільки в книзі Данилевського “Россия и Европа”, писаній не спеціалістом гуманних наук, а натуралістом, котрий під кінець життя понаписував такі примітки на своїй книзі, котрі рівні тому, що він зрікається багато з того,

що перше написав. Книга Данилевського пішла в ход більше серед такої публіки, котра з властивою наукою мало має діла, котра зветься в Європі шовіністами, державно-національними самохва-лами, от як, напр[иклад], буланжисти серед французів *, а наукові поваги в Росії навіть усміхаються над книгою Данилевського» [8, с. 340].

Справді, «Росія і Європа», як слушно зазначав колись Страхов, «заснована на думці про духовну самобутність слов'янського світу. Притому книга так глибоко й повно обіймає це питання, що її можна назвати справжнім катехізисом чи кодексом слов'яно-фільства» [27, с. XX]. Але не все тут так просто, як каже Драгоманов. Наприклад, щодо німецької ідеалістичної філософії, до якої і Шевченко ставився дуже неприхильно. Досить пригадати хоч би ось таке його міркування про трактат улюбленого учня Гегеля Кароля Фридерика Лібельта «Estetyka czyli umnictwo piękne», висловлене в щоденнику через три роки після спілкування з Данилевським: «Лібельт, він тільки пише по-польському, а почуває (чого я непевен) і думає по-німецькому, або, принаймні, просяк-нув німецьким ідеалізмом (колишнім, – не знаю, як тепер)» [24, с. 62–63; див.: 30]. Данилевський так само не надто жалував німецький ідеалізм. Більше того, він уважав його справжнім джерелом російського нігілізму. На його думку, саме цей ідеалізм «під спільним впливом протестантизму (який відкидає будь-який позитивний зміст християнства), гегелізму (доведеного до своїх крайніх меж) і, нарешті, успіхів позитивних наук дійшов до цілковитого матеріалізму й атеїзму» [3, с. 314–315]. «До якої нації, – риторично питає філософ, – належать Фогт, Молешотт, Фюербак, Бруно Бауер, Бюхнер, Макс Штірнер – ці корифеї новітнього матеріалізму?.. Саме ім'я нігілізму, хоч, мабуть, і отримало своє походження на Русі, напевно, засноване на книзі Макса Штірнера "Ich stelle mein Sach auf nichts" **, із філістерським цинізмом присвяченій "meinem Liebchen" *** [3, с. 315]. І далі: «Ми й тут повторювали, немов папуги, чужі слова й думки, так, як наші діди повторювали вчення енциклопедистів, а почасти містиків, як наші батьки – вчення німецького трансцендентального ідеалізму» [3, с. 315–316]. Як усякі наслідувачі, каже Данилевський, ми могли хіба що перебільшувати. Та, «на щастя чи на біду, наші вчителі не залишили нам навіть такої можливості відзначитись. Коли ка-

* Ідеться про націоналістичний рух у Франції, що отримав свою назву від імені генерала Жоржа Буланже.

** Данилевський має на думці передмову до книги Штірнера «Der Einzige und sein Eigentum» під назвою «Ich hab' Mein' Sach' auf Nichts gestellt».

***Точніше: «Meinem Liebchen Marie Dähnhardt».

жуть, що людина є прямий нащадок горили або орангутанга, що думка – це таке саме виділення мозку, як урина – нирок, що вважати щось священним – такий самий безглуздий звичай, як табу острів'ян Полінезії, то чи є хоч найменший шанс перебільшити?» [3, с. 316]. А може, раніше Данилевський так не думав? Ні, думав. Зокрема, ще в 1848 році він писав, що засади елейської філософії можна вважати «за початок того метафізично-ідеалістичного напрямку, який досяг своєї найвищої точки, тобто найвищого щабля безглуздя, у німецького філософа Фіхте» [2, с. 28]. Словом, мені здається, Микола Страхов мав усі підстави стверджувати, що Данилевський «не тримається німецької філософії, не перебуває щодо неї навіть у тих дуже вільних стосунках, в яких перебувають слов'янофіли» [27, с. XXVI]. Та й щодо «зречення» своїх думок Данилевським справа не така проста, як видається Драгоманову. У третьому виданні «Росії і Європи» Страхов надрукував примітки Данилевського, зроблені на берегах особистого примірника цієї книги не раніше 1880–1881 років. Так ось, перші дев'ять розділів, а також заключний 17-й («Слов'янський культурно-історичний тип (Замість висновків)») узагалі не мають покрайніх записів, а в інших розділах таких записів я нарахував 54. І тільки два з них можна трактувати як «зречення»: 1) «Визнаю це за гірку з мого боку помилку» (про думку, згідно з якою «європейничання» в Росії потроху йде на спад» [3, с. 288 прим.); 2) «Усе написане мною тут – дурниця» (про судову реформу Олександра II) [3, с. 300 прим.). Тим часом інші 52 примітки або підтверджують, або розвивають далі чи доповнюють виказані раніше думки. Отже, про жодне «зречення» не може бути й мови.

Хоча, з іншого боку, було б хибно й стверджувати, що погляди Данилевського з бігом часу не змінювались. Це стосується навіть ключових для нього ідей. Так, у 1848 році, аналізуючи другий том праці Александра фон Гумбольдта «Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung», Данилевський ототожнив історію людства з прогресом. «Історію людства й хід усебічного розвитку, – писав він, – слід вважати та й справді на сьогодні вважають синонімами, тотожними поняттями» [2, с. 15]. Далі він скаже про те, що цивілізація – одна-єдина й то не що інше, як Європа. Мовляв, це «та форма суспільного розвитку, на якій перебувають нині європейські й американські держави» [2, с. 18]. Більше того, європейська цивілізація для Данилевського – своя. Говорячи про колосальну роль науки в житті людей, він риторично питає: «Чи не є самі форми *нашої європейської цивілізації* (курсив мій. – Л. У.)», яка поширилась на весь світ, «форми, що характеризують суспільне життя Європи, наслідком розвитку науки?» [2, с. 18]. Пройде два

десятиліття * – і погляди Данилевського докорінно зміняться. Тепер він рішуче заперечуватиме думку про «одну-єдину нитку в розвитку людства, ту думку, що історія – це прогрес якогось загального розуму, якоїсь загальної цивілізації. Такої цивілізації нема, каже Данилевський, існують лиш окремі цивілізації, існує розвиток окремих культурно-історичних типів» [27, с. XXIV]. Європоцентричні погляди, які він колись поділяв, стають тепер об'єктом його досить в'їдливої іронії: «Отже, скажімо якомога голосніше, що наш край європейський, європейський, європейський, що прогрес дорожчий нам за життя, а застій гірший за саму смерть, що нема спасіння без прогресивної, європейської, вселюдської цивілізації, що без неї навіть жодної цивілізації не може бути, тому що без неї нема прогресу. Думати інакше – шкідлива ересь, що прирікає еретика якщо й не на спалення, то принаймні на відлучення від спільноти розумних людей, на зарозумілу від них погорду. І все це – повна нісенітниця...» [3, с. 72].

Чи зринали ці теми в розмовах Данилевського із Шевченком? Хтозна. Одне-єдине, що можна стверджувати напевно, так це те, що вони багато говорили про літературу й мистецтво. В академічній біографії Шевченка сказано: «Данилевський сам мав поетичну “жилку”, прекрасно орієнтувався в новинах тогочасного літературно-мистецького життя, і це давало поживу нескінченним бесідам. Саме від нього Шевченко дізнався, наприклад, що комедія О. Островського “Свои люди – сочтемся” заборонена цензурою» [28, с. 288]. Дійсно, розмірковуючи про ество сатири, поет писав у щоденнику 26 червня 1857 року: «“Свежо предание, а верится с трудом”. Мені тут років зо два тому оповідав М. Данилевський, людина варту довір'я, що нібито комедію Островського “Свои люди – сочтемся” заборонено на сцені на прохання московського купецтва. Коли це правда, то сатира в найбільшій мірі досягла своєї мети. Але я не можу зрозуміти, яка ціль правительства обороняти темноту й шахрайство. Дивне розпорядження!» [24, с. 35].

Утім, це зауваження щодо комедії Островського (Шевченко чудово її знав, ба навіть незадовго до свого знайомства з Данилевським – 26 й 27 грудня 1851 року – грав на самодіяльній сцені роль Рисположенського [28, с. 274]) – усього лиш один та й то навряд чи найважливіший сюжет їхніх розмов. Мені здається, коли мати на думці ділянку літератури, то куди цікавішою для обох була б розмова про Гоголя, згаданого в тій-таки Шевченковій щоденниковій нотатці. Справді, і Шевченко, і Данилевський ставили Гоголя надзвичайно високо. Особливо його «Мертві душі». Хіба ж ні, коли Да-

* Рукопис книги «Росія і Європа» був готовий до друку на початку 1868 року [27, с. XVIII].

нилевський у «Росії і Європі» починає розмову про найвищі злети російської літератури не з Пушкіна чи Лермонтова, а саме з українця Гоголя, з його “Мертвих душ”? «Щоб знайти твір, який міг би стати поруч з “Мертвими душами”, – каже він, – треба піднятись до “Дон Кіхота”. Прямою метою Гоголя було подати в комічній формі зловживання й шахрайство губернського світу, а також грубість поміщицького побуту, так само, як прямою метою Сервантеса – висміяти мандрівне лицарство. Але в обох митців глибина їхньої поетичної концепції пішла незрівнянно далі прямої, безпосередньої мети, судячи з усього, цілком несвідомо для них самих. Дон Кіхот став живим утіленням піднесених аж до героїзму найшляхетніших душевних рис, яким бракує ґрунту для плідної, нормальної діяльності, зважаючи на убогість іспанського життя... І наш Чичиков є свого роду герой, але... герой практичного життя, розумний, твердий, меткий, безжурний, такий собі Улісс, тільки, з одного боку, позбавлений усіляких ідеальних поривів, – бо звідки ж їм узятись у житті, яке відійшло від своїх основ, хоч чужих іще не засвоїло..., а з другого – такий, що не може спрямувати свою діяльність на щось справді практично корисне, так само зважаючи на убогість російського життя, на його вузькість, тісноту, брак простору... І попри те, що характер героя російської трагікомічної поеми не приваблює наші людські почуття так, як герой іспанський, ми ліпше розуміємо причину калічення його ества соціальним середовищем, тоді як дивацтва Дон Кіхота постають лиш випадковим наслідком його хворобливої фантазії, роз’ятреної читанням безглуздох романів. Зважаючи на це, обстановка “Мертвих душ” незрівнянно вища за обстановку Дон Кіхота...» [3, с. 548–549].

Не менш глибоко розумів сенс «Мертвих душ» і Шевченко. За три з лишком роки до зустрічі з Данилевським, 7 березня 1850 року, він писав Варварі Рєпніній: «Всі дні мого колишнього перебування в Яготині є й будуть для мене чергою чудових споминів. Один тільки день захмарила була легка тінь, та останній лист ваш і цей сумний спомин освітив. Ви, звичайно, забули?.. Згадайте ж! Якось ненароком знялась у нас із вами мова про “Мертві душі”, і ви дуже сухо [про них] висловились; це мене прикро вразило, тому що я завжди читав Гоголя з насолодою та й тому, що в глибині душі поважав ваш благородний розум, ваш смак і ваші ніжні й високі почуття. Болюче було мені, і я подумав собі: невже я такий простець та дурень, що ні розуміти, ні відчувати краси не можу?.. Тіпить мене ваша теперішня думка і про Гоголя, і про його безсмертний твір! Радію, що ви зрозуміли його справді християнську ціль! Так!.. Перед Гоголем треба благоговіти, як перед людиною, обдарованою найглибшим розумом і найніжнішою любов’ю до людей!

Сю *, на мою думку, подібний до маляра, що, не навчившись як слід анатомії, почав рисувати тіло людське та напівосвітлює його, щоб своє неучтво закрити. Правда, таке півосвітлення ефектовне, та враження від нього миттю минає! Так і писання Сю, поки їх читаємо, подобаються й пам'ятаються, а прочитаєш і забув! Ефект і нічого більше... Не такий наш Гоголь, справжній відатель душі людської! Наймудріший філософ і найвеличніший поет мусить благоговіти перед ним, як перед чоловіколюбцем!» [25, с. 66–67].

Творчість Гоголя могла спонукати Данилевського та Шевченка й до міркувань на тему стосунків між українською та російською традиціями. Принаймні згодом у «Росії і Європі» Данилевський зауважить: «...Без плідної взаємодії споріднених між собою, вільних від чужої влади та впливу народних одиниць, на які поділяється плем'я, розмаїття та багатство культури неможливі. Певний зразок цього запліднювального впливу ми вже бачимо в тій взаємодії, яку мали один з одним великоруський і малоруський духовні склади» [3, с. 555] **. Може, кажучи це, він мав на думці передовсім Гоголя. Та й для Шевченка Гоголь був «наш». На цій обставині чи не вперше енергійно наголосив Михайло Драгоманов, покликаючись на цитований лист поета до Варвари Рєпніної: «...В II-ій кн[изі] “Киевской старины” 1893 р. надрукований лист Шевченка до кн[язни] Рєпніної, в котрім Шевченко говорить про Гоголя з поводу “Мертвих душ” з великим запалом і зве Гоголя *наш*. Лист писаний вже з вигнання, значить, коли Шевченко вже дійшов до максимум свого українського автономізму. Добродій Вартовий ***

* Популярний за часів Шевченка французький письменник Марі Ежен Жозеф Сю є одним із засновників масової літератури.

** Як відомо, Данилевський вважав українців та росіян одним народом «за мовою, за вірою, за всім своїм еством» [3, с. 405]. І хоч він не відмовляв українцям у здатності створити свою власну державу, але був переконаний, що зберегти й розвинути її вони, як і решта слов'ян, зможуть тільки під скіпетром російського монарха. «На прикладі Малоросії, яка тривалий час була відокремлена від решти Росії, а після завоювання незалежності добровільно приєдналася до неї, – писав Данилевський, – ми маємо доказ того, що не одне лиш великоруське плем'я, як дехто гадає, наділене глибоким політичним тактом; і тому можемо сподіватися, що при нагоді такий же розум і такт викажуть інші слов'яни, добровільно визнавши після завоювання власної незалежності гегемонію Росії в союзі; адже загалом ті умови, за яких перебувала Малоросія в добу Хмельницького, а західні слов'яни перебувають тепер, – дуже схожі. Народний ентузіазм, щасливий збіг обставин, геній керівника, висунутого народним рухом, можливо, годні дати їм незалежність, як за Хмельницького, але її збереження, а головне, збереження спільного слов'янського характеру життя й культури неможливе без тісної взаємної єдності з Росією» [3, с. 530].

***Борис Грінченко як автор «Листів з України Наддніпрянської», в яких він полемізував із Драгомановим.

котрий бачить – і справедливо! – в Шевченку пророка українського, мусить признати в цьому погляді його на Гоголя ще знак недостаточності зросту українського національного почуття. Може, колись так буде думати і вся українська інтелігенція, а поки що вона тепер дивиться на Гоголя, як Шевченко: він для неї *рідний* і в “Тарасі Бульбі”, і в “Мертвих душах”, хоч в кожному творі інакше» [16, с. 112–113]. Може, і так, але мені здається, що Шевченко вважав Гоголя «нашим» передовсім тому, що «Мертві душі» змальовують не так російську, як українську дійсність. Це добре розуміли й інші українські письменники. Наприклад, Панас Мирний у листі до Михайла Коцюбинського від 8 грудня 1902 року писав: «...Гоголь хоч мистець чужої мови, оже по духу і природі рідний нам; його навіть невмирущі типи з “Мертвих душ” – це зразки з наших панів...» [23, с. 494]. А згодом Євген Маланюк прямо скаже, що в «Мертвих душах» Гоголь з «нещадною гостротою рисує галерею, власне, сучасної йому української «еліти» [18, с. 197].

Тему мистецької правди, що докорінно відрізняється від поверхової ефектності, Шевченко й Данилевський могли продовжити й під час розмови про гоголівські «Вибрані місця із листування з друзями», зокрема про адресований Матвію Вієльгорському лист «Історичний живописець Іванов». Шевченко читав «Вибрані місця...» десь навесні 1848 року. Принаймні 24 жовтня 1847 року він, перебуваючи в Орській фортеці, просив Варвару Рєпніну надіслати йому цю книжку [25, с. 40], а вже 9 травня 1848 року писав Андрію Лизогубові, щоб той подякував княжні «за книжку Гоголя» [25, с. 53]. Певна річ, поет з інтересом читав і лист Гоголя до Вієльгорського хоч би тому, що він багато чув про картину Олександра Іванова «Явлення Христа народів», над якою художник почав працювати в 1833 році, а закінчив аж через двадцять п'ять років, у 1857-му. Може, Шевченко інтуїтивно відчував навіть те, що «створення «Явлення Христа» ніби зливається зі створенням «Мертвих душ» [22, с. 611]. Так чи інакше, довідавшись, що картина Іванова, нарешті, представлена публіці в Римі, наш поет 27 липня 1857 року нотує в щоденнику: «Ще будши в Академії, я багато чув про цю колосальну, тоді вже майже закінчену, працю. Художники з ваганням говорили про неї. Аматори рішуче захоплювались, між іншим і покійний Гоголь. Карло Павлович Брюллов ніколи ні слова не говорив про картину Іванова... Повний захвату лист Гоголя нічого не сказав про цей твір ані маляреві, ані навіть досвідченому знавцеві» [24, с. 95]. Шевченка, як професійного художника, цікавить не так зміст полотна Іванова, як довершеність чи недовершеність його мистецької форми, його стилістика. І коли він згодом побачив цю картину, вона справила на нього кепське враження. «В Академії, –

писав він 15 липня 1858 року до Сергія Аксакова, – виставлена тепер картина Іванова, про яку багато й писалось, і говорилося... Млявий, сухий твір. Повторився Овербек у найнепридатнішому вигляді. Шкода, що це трапилось з Івановим, а не з яким-небудь німцем: німцеві це було б до лиця» [25, с. 215–216]. І знов-таки тут ідеться не так про зміст, як про стилістику: Шевченко вбачає в полотні Іванова прояв німецького ідеалізму, точніше, повторення прийомів, характерних для майстрів нелюбої йому «назарейської» школи, а найперше Йоганна Фрідріха Овербека.

Тим часом Данилевський трактує «Явлення Христа народові» в дусі Гоголя. Для нього це одна-єдина російська картина, яка «може зрівнятися з найвищими мистецькими досягненнями, а якщо не має в нас гідної її слави», то, звісно, із-за нашого невміння цінувати своє, із-за звички міряти все чужим аршином, із-за відсутності в картині ефектності, панівного в Європі жанру, із-за глибини її змісту, адже головна її вартість полягає в тому, що ми можемо назвати душею твору. Тільки справді самобутні руські люди, як-от Гоголь і Хомяков, зрозуміли “Явлення Христа народові” Іванова й віддали йому належне... Завдання митця полягало в зображенні того розмаїття вражень, що його повинна була справити на світ ідея християнства при першій своїй появі; враження, яке б, немов у зернятті, містило той вплив, який вона справила в ході свого подальшого розвитку... Словом, за задумом митця, його картина мала стати фронтисписом, увертюрою великого дійства. Таке завдання вимагало втілення в чуттєвих образах найвищих проявів духу без допомоги алегорії, без допомоги надприродного, а тому художник не мав у своєму розпорядженні тих засобів, що їх дають атрибути, приписувані надземному світові нашою фантазією. На ґрунті й засобами найконкретнішої дійсності треба було змалювати найідеальнішу духовність. Навряд чи коли митці ставили перед собою таке завдання. І не дивно, що на його розв’язання знадоби-

* Навіть у цьому можна додати паралель між Івановим та Гоголем: «Як багато схожого в нещасних долях другого тому “Мертвих душ” і картини Іванова! Славетну поему спалено, від неї лишились уривки, клаті... “Явлення Христа” хоч і не зникло, але й воно пройшло безслідною, порожньою смугою для молодих художників. Картина, на яку митець поклав свою душу й життя, з якою нерозлучно жив 25 років, не породила нової школи в малярстві, ба навіть не привернула до себе належної уваги публіки. Стоїть вона тепер у московському Рум’янцевському музеї всіма забута, нікому не потрібна, її звалили туди, наче мотлох, що коштував колись дорого, тому якось шкода викидати... як-не-як, полотно, фарби... Ані публіці, ані митцям нема діла до цього великого твору, де одна лиш фігура сильного, чудесного у своєму захваті Хрестителя може звільнити людину від її низьких, егоїстичних поривів, зробити їй доступнішим ідеальний захват від науки Христа» [22, с. 647–648].

лося стільки років; зате ж і вийшло воно надзвичайно глибоке, а разом таке напрочуд ясне, що за картиною читаєш думки художника, немов за книгою» [3, с. 550–551].

Певна річ, Шевченко навряд чи погодився б із цим присудом щодо «Явлення Христа народові», але сама манера думання Данилевського, його широта, розкутість, намагання бачити за кожною річчю її глибинний сенс, характерна для Данилевського віра в те, що «світ та його явища куди глибші, багатші змістом, рясніші смислами, ніж бідні й сухі побудови нашого розуму» [27, с. XXIV], не могли не імпонувати поетові. Я б сказав, що у своєму сприйнятті світу і Шевченко, і Данилевський були яскравими гумбольдтіанцями. Недарма Шевченко й на засланні, й пізніше з таким захватом читав «Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung» [6], а Данилевський іще в 1848 році, зачитувавши міркування Гумбольдта: «Поняття про цілісність природи, почуття єдності й гармонійної співзвучності космосу будуть тим більш живі серед людей, чим більш різноманітними будуть засоби відображення в чуттєвих образах сукупності явищ природи», – подав до них ось такий коментар: «Виражена Гумбольдтом в останніх рядках думка напрочуд правдива. Дійсно, ніщо так не очищує понять і почуттів людини від усякого сміття забобонів і житейської марноги, як наукове чи естетичне споглядання природи. Добачаючи в ній скрізь надзвичайну простоту основних рушійних сил, точність законів, що керують ними, їхнє гармонійне поєднання, що породжує розмаїття явищ, розум привчається шукати в усьому й докладати до всього ту простоту й грацію, з якою відбуваються рух планет, хімічні реакції чи життєдіяльність організмів» [2, с. 12].

Ось тут і починається розмова про красу, бо саме звідси впливає уявлення Данилевського про те, що краса – це «одна-єдина рація, зважаючи на яку, вона (матерія) має ціну й значення для духу, – одна-єдина риса, що нею вона відповідає потребам духу, риса, яка в той же час цілком байдужа для матерії як такої. І навпаки, жага краси – це одна-єдина потреба духу, що її може вдовольнити лиш матерія» [27, с. XXVIII]. Зрештою, це взагалі єдина рація існування матерії. «Бог, – казав Данилевський, – захотів створити красу й для цього створив матерію» [27, с. XXVIII]. Краса світу – ось що дає підставу Данилевському відкидати теорію Дарвіна *, шукати не-

* Наприклад, закінчуючи суперечку з Дарвіном щодо людської експресії, Данилевський каже: «Словом, як сама будова тварин і рослин не могла бути наслідком поступового набуття корисних рис, досягнутих нібито передовсім шляхом добору, так само не можна вважати й експресивні рухи обличчя та голосу набутими шляхом звичок, що передаються здебільшого спадково: і те, і друге є щось цілісне, постійне...» [4, с. 54].

збагненню синхронію історичних подій у «тому плані світодержавного Промислу, за яким розвивається історичне життя людства» [3, с. 337], тобто дивитись на все, що відбувається довкола, як на епізоди «великої історичної драми» [3, с. 346], зрештою, мати оту справжню тугу за Абсолютним, яка є *spiritus movens* людського пізнання. «Вивчаючи явища природи чи історії, – писав Данилевський у “Росії і Європі”, – ми поступово йдемо від конкретних фактів до загальних, які є їхньою причиною. Конкретні явища ми уявляємо у вигляді збіжного проміння, що стремить до якихось центральних точок, що у свою чергу єднаються з іншими центрами більш високого порядку. Це віднесення конкретного до загального ми й уважаємо поясненням явищ, до якого безугавно прямує наш розум. І, рухаючись цим шляхом від конкретного до загального, ми доходимо, нарешті, до якихось найзагальніших категорій, категорій, які, однак, не тільки розділені між собою, але й такі, стосовно яких рух до єдиної загальної реальної причини геть немислимий. Зупинитись на цій роздільності ми не можемо, і нам залишається або стати зовсім глухими до пошуків подальшої єдності, заперечити її, вдавшись до ідеї випадку, або визнати потребу тієї ідеальної єдності, до якої і сходяться ці різні категорії явищ, які вже не мають загальної реальної причини» [3, с. 334].

Мені здається, що ці міркування Данилевського не могли не припасти до душі Шевченкові, адже і в нього самого повсякчас прозирає благоговіння перед красою світу й перед Божою благодаттю. Чому наш поет вважав матеріаліста «напівлюдиною»? Тому що цій людині «Бог відмовив святого радісного почуття розуміння Його благодаті, Його нетлінної краси...» [24, с. 90–91]. Та, мабуть, найвиразніше думка про красу як про справжню субстанцію світу звучить у листі Шевченка до Залеського від 10 лютого 1857 року: «Без свідомого розуміння краси людині не побачити всемогучого Бога в дрібному листячку найменшої рослини. Ботаніці й зоології треба захоплення, інакше ботаніка й зоологія буде мертвим трупом між людьми. А захоплення це здобувається тільки глибоким розумінням краси, безмежності, симетрії й гармонії в природі» [25, с. 152]. А далі йдуть ось такі слова: «О, як би я хотів тепер порозмовляти з тобою про “Космос”...» [25, с. 152]. Можливо, пишучи їх, поет згадував і свої розмови з Миколою Данилевським.

Література

1. Айзеншток И. Я. Т. Г. Шевченко и петрашевец А. В. Ханыков / И. Я. Айзеншток // Ученые записки Ленинградского педагогического института им. А. И. Герцена. – 1948. – Т. LXVII. – С. 102–107.

2. Данилевський Н. Космос. Опыт фізического мироописання Александра фон Гумбольдта / Н. Данилевський // Отечественные записки. – 1848. – Т. LIX. – Отд. V. – С. 1-62.
3. Данилевський Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому / Н. Я. Данилевський. – Издание третье с портретом и посмертными примечаниями (Издание Н. Страхова). – СПб., 1888. – 557 с.
4. Данилевський Н. Я. Экспрессия, или Выражение чувства у человека и животных / Н. Я. Данилевський // Русский вестник. – 1887. – Май. – С. 5-54.
5. Данилевський Микола Якович // Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 141-142.
6. Дзюба О. Гумбольдт Александр / О. Дзюба // Шевченківська енциклопедія в 6 томах. – К., 2012. – Т. 1 (А-В) – С. 215-216.
7. Драгоманов М. Рец. на: «Живая старина» / М. Драгоманов // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Львів, 1906. – Т. III. – С. 309-329.
8. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах – К., 1970. – Т. 2. – С. 342-367.
9. Жур П. Зустрічі на Мангшлаку: (Із нових матеріалів до біографії Шевченка) / П. Жур // Збірник праць п'ятнадцятої наукової шевченківської конференції. – К., 1968. – С. 51-65.
10. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – Нью-Йорк ; Париж ; Мюнхен, 1955. – 400 с.
11. Записки И. П. Липранди // Русская старина. – 1872. – Т. VI. – Июль. – С. 70-86.
12. Зленко Г. Бер Карл-Ернст Максимович / Г. Зленко // Шевченківська енциклопедія в 6 томах. – К., 2012. – Т. 1 (А-В) – С. 368-369.
13. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя / О. Кониський. – Львів, 1901. – Т. II. – 393 с.
14. Левицький Сергій Петрович // Шевченківський словник у двох томах. – К., 1978. – Т. I (А-МОЛ). – С. 347.
15. Листи до Тараса Шевченка / упоряд. та комент. В. С. Бородіна, В. П. Мовчанюка, М. М. Павлюка, В. Л. Смілянської, Н. П. Чамати. – К., 1993. – 384 с.
16. Листи на Наддніпрянську Україну Михайла Драгоманова. – Коломия, 1894. – 199 с.
17. Макшеев А. Шевченко / А. Макшеев // Путешествие по Киргизским степям и Туркестанскому краю А. Макшеева. – СПб., 1896. – С. 29-31.
18. Маланюк Є. Гоголь – Гоґоль / Є. Маланюк // Маланюк Є. Книга спостережень. Проза. – Торонто, 1962. – Т. I. – С. 191-210.
19. Маланюк Є. Шевченко в житті (Павло Зайцев. Життя Тараса Шевченка. – НТШ, 1955, стор. 400) / Є. Маланюк // Маланюк Є. Книга спостережень. Проза. – Торонто, 1966. – Т. II. – С. 43-50.
20. Михед П. Данилевський Микола Якович / П. Михед // Шевченківська енциклопедія в 6 томах. – К., 2012. – Т. 2 (Г-З). – С. 272-273.

21. Момбеллі М. О. Записки / М. О. Момбеллі // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 174–176.
22. Некрасова Е. С. Н. В. Гоголь и А. А. Иванов. Их взаимные отношения / Е. С. Некрасова // Вестник Европы. – 1883. – Кн. 12 (декабрь). – С. 611–648.
23. Панас Мирний (П. Я. Рудченко). Зібрання творів : у 7 т. / Панас Мирний. – К., 1971. – Т. 7. – 663 с.
24. Повне видання творів Тараса Шевченка / за ред. Павла Зайцева. – Чикаго, 1960. – Т. IX: Журнал (Щоденні записки). – 364 с.
25. Повне видання творів Тараса Шевченка / за ред. Павла Зайцева. – Чикаго, 1960. – Т. X: Листи. – 404 с.
26. Райков Б. Е. Карл Бэр. Его жизнь и труды / Б. Е. Райков. – М. : Л., 1961. – 524 с.
27. Страхов Н. Предисловие / Н. Страхов // Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. Издание третье с портретом и посмертными примечаниями (Издание Н. Страхова). – СПб., 1888. – С. V–XXXII.
28. Т. Г. Шевченко. Біографія. – К., 1984. – 558 с.
29. Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. Вид. друге, перероблене та доповнене / за ред. Є. П. Кирилюка. – К., 1982. – 432 с.
30. Ушкалов Л. Шевченко читає «Естетику» Лібельта / Л. Ушкалов // Ушкалов Л. Від бароко до постмодерну: есеї. – К., 2011. – С. 247–276.
31. Ханга-Баба // Шевченківський словник у двох томах. – К., 1978. – Т. II (МОЛ–Я). – С. 317.
32. Шагинян М. Тарас Шевченко / М. Шагинян. – М., 1946. – 357 с.
33. Шевченко сто років тому (1853–1953) // Шевченко. Річник II. – Нью-Йорк, 1953. – С. 8–12.
34. Яковина О. Головка Микола Олексійович / О. Яковина // Шевченківська енциклопедія в 6 томах. – К., 2012. – Т. 2 (Г–З). – С. 117.
35. Survey of the Sea of Aral. By Commander Alexey Butakoff, of the Imperial Russian Navy. Communicated in a letter to Sir Roderick I. Murchison // The Journal of the Royal Geographical Society. Volume the twenty-third. – London, 1853. – P. 93–101.